

Ismerős arcok?*

Előre látható volt, hogy az első világháború vége, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése századik évfordulójára kiadványok sorozata jelenik majd meg. Bár az is okkal feltételezhető, hogy ennek az árnak csak 2020-ban, a békeszerződés századik évfordulóján lesz a csúcspontja, vannak olyan szerzők és intézmények, amelyek korábbra időzítették az első művek megjelenését. Ez a kiadó szempontjából érthető és jogos döntés, sokkal jobban látható egy kötet ma, mint két év múlva lesz. Olvasói és részben szakmai szempontból elsősorban az érdekes, mennyiben tud egy-egy mű újat mondani a témáról.

Elvégre „Trianon” nem a századik évfordulóval lett népszerű téma, és dacára a Kádár-korszakbeli hosszú hallgatásnak, az 1980-as évek elejétől egyre nagyobb számban jelentek meg a kérdést bemutató munkák. Éppen ezért ma nemhogy az ismeretlenségből kellene kiemelni a kérdést, inkább a bőség zavara fenyeget. Főként a tárgy politikatörténetét járta már alaposan körül a történetírás – ideértve a két világháború közti revíziós mozgalmat és külpolitikát –, de a kisebbségtörténeti munkák a következményeket is számba vették, legalább az utódállamokban. Az elsődleges mérce tehát, amihez bármelyik új munkát mérni érdemes: tud-e újat mondani és mutatni? Persze csakis megfelelő színvonalon.

* KUNT Gergely–L. BALOGH Béni–SCHMIDT Anikó (szerk.): *Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek*. Libri–Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2018. 466 p.

A Magyar Nemzeti Levéltár kezdeményezésére megjelent kötet szerkesztői az újdonságot a nézőpont megválasztása révén kívánják elérni. „Trianon arcai” eszerint a tapasztalatok sokféleségét jelentik (10.), különböző társadalmi helyzetű és nemzetiségű kortársak által megélt és rögzített eseményeket és élményeket. Ez önmagában persze nem lenne újdonság, hiszen szinte nincs olyan, a kérdéssel foglalkozó történetírói mű, amelyik valamiképp ne számolna be egyéni sorsokról és tapasztalatokról, sokszor az adott szereplők által hátrahagyott dokumentumok segítségével. A szerkesztői szándék mindenekelőtt a megszólalók sokszínűségében nyer értelmet. Ez egyfelől a közölt naplók, levelek és visszaemlékezések szerzőinek társadalmi változatosságát jelenti. Az arisztokratáktól a szakbürokratikus eliten, a tisztviselői és szabad foglalkozású középosztályon, az állami szolgálatban álló alsó középosztályon át egészen a parasztságig terjed a megszólalók köre. Másfelől, és ez szintén nem elhanyagolható, a megszólalók helyzetének, a megszólalás és a taglalt események idejére érvényes nézőpontjának (ez a kettő, főként visszatekintő források esetében, nem feltétlenül esik egybe) sokfélesége jelenti a változatosságot. Egyben, és egymással is kontrasztba állítva kellene a megszólalóknak (huszonnyolc napló, visszaemlékezés vagy levelezés szerzője mellett néhány hivatalos irat szerzőiről van szó) a tapasztalatok sokféleségében is egységes képet adniuk.

Természetesen a szerkesztők is tisztában vannak azzal, hogy ez nem könnyű – sőt, bizonyos értelemben lehetetlen – feladat. A kiválasztott dokumentumok valóban sokféle hangon szólnak meg, és számos kevésbé ismert nézőpontot (például egy kifejezetten nőit is, amely sokkal fogékonyabb a mindennapi problémákra, mint a férfiaké) jelenítenek meg. Van olyan megszólaló, aki szinte előre látja a tragédiát, és a tapasztalatait is ebben a keretben jeleníti meg (Ferenc József unitárius püspök, aki naplójában szinte csak a politikai eseményekre reflektál, illetve Kainz György hivatalnok), és van olyan, aki számára mindaz, ami történik, csak egyszerű háttér a mindennapok egyáltalán nem nemzeti alapú megpróbáltatásainak (például Lowetinszky János József hivatalnok, Hajas Antalné főispánfe-

leség). Van, aki érezhetően megtapasztalja, hogy a kisebbségivé válással magyarsága hogyan lesz diszkrimináció, sőt életveszélyes fenyegetés alapja (Fekete Andor marosvásárhelyi ügyvéd), mások esetében viszont inkább az a feltűnő, hogy az életükbe ez csak lassan, olykor évek-évtizedek alatt szivárog be (Czucza Emma bánffyhungyadi tanítónő, Mezei Márton tatrangi parasztyerekből lett vállalkozó).

Nagyon sokféle viszonyulás és tapasztalat található tehát meg a kötetben, dacára a források feltárása körüli nehézségeknek. Még a parasztság valóban nehezen megszólaltatható képviselőit is sikerült szóra bírni két hétfalusi csángó visszaemlékezései révén. Csakhogy egyetlen, bármilyen nagyszámú gyűjtemény sem lehet statisztikai értelemben reprezentatív, hiszen a források megszületésének és megmaradásának esetlegességei miatt nem teljesül a reprezentativitás alapvető feltétele: mindenkinek azonos esélye legyen a mintába kerülésre. Ebben az esetben pedig eleve nem sikerült igazán arányos mintát kialakítani, nem csak a parasztság hangja gyenge, nincsenek érdemben munkásközegből származó tapasztalatok, és a középosztályon belül is annak államhoz kötődő, illetve felső szegmense kap nagyobb teret.¹ Önmagában pedig a sokféleség még nem ad teljes képet, hiszen pusztán csak egymás mellé téve a tapasztalatokat mindegyik ugyanolyan súlyúnak fog tűnni, miközben az a veszély is fenyeget, hogy a bevett, elfogadott, sőt olykor normaként elvárt tragikus hangvételben megszólalók elnyomják a többiekét.

Ebből persze egyáltalán nem következik, hogy a kísérlet, vagyis a kötet haszontalan lenne. Miközben bevezetője joggal állapítja meg, hogy Trianon meglehetősen tudatos szimbolikus, majd emlékezetpolitikai törekvések révén vált traumává, és a mai napig az maradt, az utóbbi években a trauma fogalmának alkalmazhatóságára rákérdező, azt vitató hangok is hallhatók.²

¹ Lásd erről bővebben: PAPP István: *A szenesember lapátja és Guttman Bubi ékszeréi*. Forrás: <http://ntf.hu/index.php/2018/05/31/a-szenesember-lapatja-es-guttman-bubi-ekszerai/> (Letöltve: 2018. 08. 16.)

² KOVÁCS ÉVA: Trianon, avagy a traumatikus fordulat a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/1. 82–107.; EGRY Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és*

Ezeknek a vitát kiváltó megszólalásoknak az egyik fontos érve éppen az, hogy a tapasztalatok és sorsok sokfélesége miatt az egységes érzület léte nem igazolható. Az újabb és újabb egyéni tapasztalatok feltárása, bemutatása szükségszerűen segíti a vitát és persze a közönséget is.

Mindezek alapján a *Trianon arcai* elismerése méltó vállalkozás, hiszen a válogatás valóban sokféle tapasztalatot és egyéni viszonyulást mutat be, olykor megdöbbenően élesen. Csakhogy, és ez már a kötet hiányosságaihoz tartozik, sokszor még a kérdés kutatójaként is nehéz ezeket kibontani a felkínált dokumentumokból, dacára az egyébként bőséges jegyzetapparátusnak. Mivel a kötet bevezetője inkább rövid ismertetés, mintsem elemzés, és a jegyzetek közül hiányoznak a filológiai vonatkozásúak, az olvasó, ha a pillanatnyi benyomásokon túl arra is kíváncsi lenne, milyen mértékben tükröz egy-egy dokumentum általános érvényű érzéseket, beállítódásokat, vajon valóban az adott pillanatot tükrözi-e vagy inkább a későbbi bölcsességet, sokszor érezheti magát magára hagyottan. A következőkben ezért röviden arról lesz szó, miként lehetett volna még szélesebb merítésűvé tenni a kötetet, és hogyan lehetett volna általánosabb érvényű következtetéseket is levonni egy megfelelő bevezető tanulmányban, ezzel is segítve szakmabeli és laikus olvasót egyaránt.

Az első kérdés, miként lehetett volna még inkább kiszélesíteni a kötet merítését. Tisztában vagyok vele, hogy milyen nehéz olyan forrásokat találni, amelyek valóban egyéni tapasztalatok sorát közvetítik, különösen, ha valakinek nem volt ehhez intézményes pozíciója és nem a társadalom felső csoportjaiba tartozott. Ennek tükrében még egyszer érdemes megemlíteni, hogy a *Trianon arcai* tiszteletre méltó és nem sikertelen vállalkozás. Ugyanakkor a társadalmi mélyfúrás csak a magyar megszólalókra igaz, a nemzetiségiek valamiképp mindannyian saját társadalmuk elitjébe tartoznak. Bár nyilván nem kis munká-

Csehszlovákiában 1918–1944. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015., különösen 471–490. A kulturális trauma alakításáról kiváló összefoglaló Michael TOOMEY: *History, Nationalism and Democracy: Myth and Narrative in Viktor Orbán's 'Illiberal Hungary'.* *New Perspectives*, 2018/1. 1–23., különösen 3–6.

val, de az ő körük is szélesíthető lett volna, felvillantva akár a volt Magyarország nemzetiségi polgárai körében sem ritka csatlódást az új államhatalomban, vagy éppen azt a tényt, hogy az új államok immár többségi szereplői körében sokan korábban elég jól integrálódtak a magyar középosztályba is.³ Mindez azért lett volna fontos, hogy oldja kicsit a kötet bevezetőjében is axiómának tekintett választóvonalat: Trianon magyar bánat és nemzetiségi boldogság.

Ami pedig a magyar megszólalók körének bővítését illeti, két forráscsoportot emelnék ki, ami erre további lehetőséget kínál. Az első a különböző bírósági perek anyagai az 1918-at követő esztendőkből. Ezek során előfordul, hogy a tanúk a vitatott eseményeket egészen 1918-ig vezetik vissza, részben beszámolva arról is, hogy milyen változást hozott vagy éppen nem hozott az uralomváltás.⁴ Ennél a valóban nehezen kezelhető irattípusnál sokkal könnyebben használhatók a repatriálási és állampolgársági opciós ügyek iratai. Optálni minden társadalmi csoportból optáltak, és a kérvényben általában személyes történetükkel indokolták a döntést, egyúttal a kedvező elbírálást is reményeik szerint segítve. Ugyanakkor ez egyáltalán nem azt jelentette, hogy minden optálási kérelem nemzeti elnyomásra hivatkozott, voltak olyanok, amelyekből egészen más kép bontható ki.⁵

Ez át is vezet a második fontos kérdéshez, az egyidejű és a visszatekintő források közti lehetséges különbséghez és azok

³ Szóba kerülhetett volna például Dionisie Decei mezőbándi görög katolikus esperesnek a marosvásárhelyi állami levéltárban őrzött visszaemlékezése (Curriculum vitae și altceva. Arhivele Naționale Secția Județeană Mureș, Colecție Manuscrise, inventar 75., dosar 158.), esetleg közölhető lett volna Ilie Lazăr emlékiratának vonatkozó része.

⁴ Egy példa erre: EGRY Gábor: Egy kiállhatatlan ember megpróbáltatásai. Kelemen Lajos államellenes izgatási pere Nagy-Romániában. *Lymbus. Magyarságtudományi Közlemények*, 2015. 407–422.

⁵ Például özv. Tóth Ferencné férje halála óta, 28 éven át katolikus pap fivérének házvezetőnője volt. Testvérét már valamikor 1918 vége után helyezték Nagyváradra, kanonoknak, ahol 1921 végén meghalt. Így nővére megélhetés nélkül maradt. Ezután adta be repatriálási kérelmét, fiához szeretett volna költözni, Orosházára, amelyben pusztán ezeket a tényeket adta elő indoklásként, nem pedig a román uralmat. MNL OL K-688 KÜM Kolozsvári útlevelkirendeltség. 1. csomó 1921–1922 tétel, 8–11. f.

kritikájához. A bevezető joggal állapítja meg, hogy „Trianon” emlékezete a két világháború közti szimbolikus politika következtében egyneműsödött, és lényegében elvárassá vált annak traumatikus felfogása. Ez önmagában is fontossá tenné, hogy a visszatekintő források kapcsán feltegyük a kérdést: mennyiben befolyásolta azokat ez a fajta normativitás? Vajon valóban tapasztalatokról esik-e bennük szó, vagy egyfajta megelégtetetről, utólagos konstrukcióról, ami együtt járhatott az emlékek szelekciójával is.⁶

Vannak nyilvánvaló esetek is, a kötetben ennek példája Páldi Vilmos feljegyzései. Már a címe is jelzi, hogy nem szükségszerűen tárgyilagos megelégtetést kínál.⁷ Amire a magyarázat is kézenfekvő, hiszen 1939-ben íródott, a Felvidék visszacsatolását követő igazolási eljárások közepette. Ezek során azt próbálták megállapítani, ki maradt „hűséges” a magyarsághoz, és ki „árulta el”. Az elvárás egyértelmű volt: azt kellett bemutatni, hogy valaki a hűs év során harcosan küzdött az elnyomás ellen, nem fogadta el a csehszlovák állam legitimitását.⁸ Ráadásul az eljárások során sokszor a korábbi, lojális állampolgári viselkedés is kollaborációnak minősült, például az, ha valaki bejelentette egy magyar nemzetiségű személy adócsalását az állami adóhivatalnak.⁹ Ennek tükrében viszont Páldi visz-

⁶ Ehhez lásd még Papp István hasonló kritikáját: PAPP István: I. m.

⁷ „Vázlatos följegyzések arról, hogy *mit tettem* [kiemelés tőlem – E. G.] polgártársaim és családom magyar nemzeti érületnek megőrzése érdekében a csehszlovák megszállás 20 éve alatt Nyitrán 1918. december 10-től 1925. november 27-ig és Vágsellyén 1925. november 27-től 1938. november 10-ig.” KUNT Gergely–L. BALOGH Béni–SCHMIDT Anikó (szerk.): I. m. 317.

⁸ CSILLÉRY Edit: A nemzethűség jelentése a felvidéki és kárpátaljai igazolási eljárások során. *Magyar Kisebbség*, 2014/1. 7–39.; LESLIE M. WATERS: Adjudicating Loyalty. Identity Politics and Civil Administration in the Hungarian-Slovak Borderlands. *Contemporary European History*, 2015/3. 351–374.

⁹ LESLIE M. WATERS: I. m. Ez Páldi visszaemlékezésében is megjelenik, egy ponton kifejezetten tiltakozik az ellen, hogy „becseheléseként”, kollaborációként értékeljék azt aényt, hogy elvállalta a nyitrai tanfelügyelőség 1918 előtti irattárának rendezését. KUNT Gergely–L. BALOGH Béni–SCHMIDT Anikó (szerk.): I. m. 332–333. Hasonló okból „felejtette el” megemlíteni Faragó Ödön is, hogy Kassán részt vett a polgári demokratikus forradalomban. Helyette csak a színházzal foglalkozó, apolitikus személyiség képe rajzolódik ki a visszaemlékezéséből.

szaemlékezése már egészen más jellegű szöveg, nem tudható, milyen mértékű öncenzúra jellemzi.

Ez persze nem azt jelenti, hogy ezek a szövegek ne közvetíthetnének tapasztalatokat. Ahhoz viszont, hogy valóban értékelni tudjuk őket, alapos forráskritikára lenne szükség. Az adatok összevetésére más forrásokkal, vagy esetleg a szöveg belső ellentmondásainak feltárására. Hiszen például Páldi, éppen a csehszlovák tanfelügyelőségen történt irattári alkalmazása kapcsán (az 1918 előtti iratok rendezése volt a feladata), azal indokolja munkavállalását, hogy alapos szlovák nyelvtudás nélkül Nyitrán nem volt esélye máshol munkát kapni. Nyitra azonban még ekkor is kétnyelvű város volt, és Páldi már évek óta tanított szlovák nyelven, visszaemlékezése szerint 1923-ban sikeresen le is vizsgázott belőle.¹⁰ Nyilván soha nem fogjuk megtudni, valójában mennyire tudott szlovákul. De bárhogy is oldjuk fel az ellentmondást, az rávilágít(hat) arra, hogy a visszaemlékezés egyes elemei kétségesek. Hiszen amennyiben Páldi tudott megfelelő mértékben szlovákul, akkor a feladat elvállalása sem feltétlenül kényszer volt. Amennyiben pedig nem, akkor az a kérdés merül fel, hogy ha a csehszlovák tanügyi rendszer valóban mindenestül, kivétel nélkül magyarellenes volt, ahogy azt Páldi lefesti, hogyan tudott évekig nemcsak alkalmazásban maradni, de sikeresen le is vizsgázni szlovák nyelvből?

Igaz, a normatív elvárásokhoz való igazodás felmerülhet az elvben egyidejű források esetében is, sőt, az is, hogy azok valójában nem is kizárólag egyidejű források, amit ismét csak forráskritikával lehetne eldönteni, és erre – ha lehet filológiai jegyzetapparátus segítségével – az olvasó figyelmét is felhívni. A kötetben Tarczay Gizella naplóregénye és naplójegyzetei kapcsán merül fel ez a kérdés nagyon látványosan. A naplóregény közötti részletei olyan emelkedett és egyúttal tragikus hangnemben íródtak, amelynek aztán a naplóregény bejegyzéseit megszakítás nélkül kronologikusan folytató naplójegyzetek sokkal könnyedebb, messze nem kizárólag aggodalomtól és bánattól ter-

¹⁰ Uo. 331.

helt részletei látványosan ellentmondanak.¹¹ Igaz, nem csupán a naplóregény kapcsán merül fel, hogy az visszamenőlegesen született. A naplójegyzeteknek is vannak olyan részei, amelyek alapján nehezen hihető, hogy az egyes bejegyzések később nem kerültek kiegészítésre. Az 1918. november 1-jei bejegyzés például részletesen taglalja a nap eseményeit, majd átvált az általános helyzet feletti kesergésre. Ennek során említi a Károlyi Mihály vezette küldöttség találkozását Franchet D'Espèrey tábornokkal Belgrádban (november 7.) Erdély kiűritését általában (Románia majd csak november 10-én intéz ultimátumot Németországhoz, és formális hadüzenetre a fegyverszünet november 11-i aláírása miatt végül nem is került sor¹²), sőt megemlíti IV. Károly elmenekülését Svájcba, amire majd csak 1919 márciusában kerül sor.¹³ A szöveg tehát egyértelműen későbbi betoldásokkal van tele, amire a szerkesztők nem hívják fel a figyelmet, noha az nem csupán tartalmi szempontból lényeges. Az eljárás azt is jelzi, hogy a szerző utólag, már az ismert események tükrében próbálta átigazítani a saját korabeli feljegyzéseit, ennek mértéke pedig a tartalom megítélése szempontjából is fontos: mi volt valójában Tarczay Gizella egyidejű reakciója,

¹¹ Például az 1918. október 21-i naplóregény-részlet: „Kint azt kiáltják: Živila slobda! Éljen a szabadság! Diákok mennek erre, föl-föl dobálják a sapkájukat, ujjongva éltetik a szabadságot. Ami az egyiknek szabadság, az a másiknak rabságot jelent. Ami az egyiknek öröm, a másiknak keserű bánat. Ami az egyiknek élet, a másiknak halál. Tervezgettem, kapaszkodtam, törekedtem felfelé... És egyszerre nincs tovább. Nincs tovább. Nincsen folytatás. Mindennek vége szakad.” Ehhez képest az október 23-i naplóbejegyzésben ez áll: „Vizsga végeztével. [...] Vigan kocogtunk hazafelé, a tenger horvát zászló alatt, minden üzletbe ki van tűzve a plakát: Hrvatski govori! Az utcagyerekek a porból, a kocsisok a bakról mind azt kiabálják torkuk szakadtából Hrvatski govori! Annál nagyobb derűtségre fakadtunk, mikor az egyik ház falán megláttuk öklömnyi betűkkel: Madžarski govori! [...] Hazajővén lementünk Leyerékhez [... – minden bizonnyal Leyer Tivadar, a MÁV zágrábi elemi iskolájának címzetes igazgatója]. Csomagolnak szerencsétlenek, el akarnak menekülni Csurgóra. Az asszony még nem annyira, hanem az ember borzasztóan sápadt volt, hihetetlen, hogy mennyire kétségbe van esve. Mi azért még sem vagyunk odáig. A tereken találkoztunk a László családdal, s bizony egészen hangosan beszéltünk velük magyarul, mégse szólt ránk senki.” Uo. 56–58.

¹² Lucian LEUȘTEAN: *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon 1918–1920*. Polirom, Iași, 2002. 23.

¹³ Uo. 66–69.

ha tetszik, tapasztalata, és mi az, amit utólag vetített vissza, a naplója vélhetően valóban egyidejű részletei alapján egyébként hangulatingadozásra hajlamosnak tűnő szerző?¹⁴ Elvégre a történelem „névtelen” szereplőinek megszólaltatása éppen azt szorgálná, hogy egykorú érzéseik, hozzáállásuk, gondolataik révén tudjunk meg többet arról, miként fogadta a magyarországi társadalom az első világháború végének drámai fordulatait, és ne azt lássuk, miként stilizálták át egykori érzelmeiket a későbbi elvárások hatására. Pontosabban, ez utóbbi is fontos, hiszen betekintést kínál a kulturális trauma alakulásába, csak hogy arra fel kell hívni az olvasó figyelmét is.

Mint korábban említettem, bármely munka a lehetetlenre vállalkozna, ha statisztikai értelemben reprezentatív válogatást akarna közölni erről. A források azonban lehetőséget kínálnak az általánosítás egy másik módjára, arra, hogy felmérjük a reakciók különböző típusait, és ezeket az adott helyzetben meghatározó tényezőkhoz, valamint társadalmi változókhoz kössük. Ennek hátránya, hogy nem ad választ arra a kérdésre, vajon a társadalom mekkora részét jellemezte az egyik típus, és mekkora részét a másik. (Legfeljebb abból vonhatunk le nagyon óvatos következtetést, hogy az egyes reakciókhoz köthető társadalmi változók a társadalom mekkora részét jellemezték.) Arra azonban alkalmas, hogy ne csak azt mutassa meg, mennyire nem volt egynemű a társadalom, hanem azt is, hogy a lehetsé-

¹⁴Nem Tarczay szövege az egyetlen, amit érdemes lett volna ilyen szemmel is megvizsgálni. Alexandru Vaida-Voevod sokkal későbbi visszaemlékezéseiből közölt részletben például szintén szerepel egy epizód, aminek a datálása nehezen hihető 1918 júliusára. Eszerint a máramarosi frontról hazatérő Beck ezredes, Ferenc Ferdinánd egykori szárnysegédje találkozott Vaida-Voevoddal, és beszámolt neki Tisza Istvánnal folytatott beszélgetéséről. Miután elmondta, hogy Falkenhayn előkészítette a hadseregét a Románia elleni támadásra, megjegyezte Vaidának, hogy szerinte „három gonosztevő ássa a Monarchia sírját”: Burián István külügyminiszter, Tisza István és Karl Stürgkh osztrák miniszterelnök. Csak hogy Stürgkh ekkor már két éve halott, Máramarosban nem volt már katonai tevékenység, az 1916-os erdélyi harcokat leveleznylő Falkenhayn pedig Belorusszia katonai parancsnoka. Ha ez a találkozás valóban megtörtént, arra leginkább 1916-ban kerülhetett sor, még Stürgkh október 21-i meggyilkolása előtt, de már Románia hadba lépése után.

ges viszonyulások közül végül melyik jelentkezett kitapintható módon.

Ehhez persze az kellene, hogy a kötetet ne csupán bevezetővel, hanem a forrásokat ebből a szempontból elemző bevezető tanulmánnyal lássák el a szerkesztők, ezzel is megmutatva az olvasóknak, miként tekintsenek a kínált szövegekre. Nem célokom ebben a recenzióban ennek a munkának az elvégzése, csupán néhány példát mutatok be illusztrációképp arra, hogy a dokumentumok egyes jellemzői miként kínálhatnak fogódzót az általánosításhoz. Azt is gyorsan hozzá kell tennem, hogy ez a válogatás részben szubjektív – azokat emelem ki, amelyek számomra a leginkább revelatívak voltak – és részben féloldalas, mert azt szeretném felvillantani, hogy a kötetben olvasható források miként mutatnak túl vagy kérdőjelezik meg az ismert, a szenvedésre koncentráló elbeszélést. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az utóbbira vonatkozóan ne lennének fontos adatok és adalékok a kötetben.

Már esett szó arról, hogy a forrásokból kirajzolódik egy női perspektíva, ami gyakorlatiasabb, kevésbé politikus, mint a férfiaké, bár ennek jelentősége kifejezetten függ a társadalmi helyzettől is. Ezt néha kiegészíti egy hangsúlyosan lokális nézőpont, ennek következtében az országos események alig jelennek meg, különösen akkor, ha nem kerül sor radikális változásokra (megszállás, közigazgatási elitváltás) az adott településen. (Hajas Antalné visszaemlékezésében az országos politikából is szinte kizárólag a Sopront érintő mozzanatok kapnak szerepet, mindenekelőtt a német autonómia.) Azt persze nem tudhatjuk, ez a horizont eleve adott volt-e, vagy csak a forrásokban visszatérően kitapintható, beszűkült kommunikációs lehetőségeknek volt köszönhető. Az előbbit, azt, hogy Csonka-Magyarország térképe a veszteséget szimbolizáló városok elhelyezkedésével együtt még nem égett bele a szereplők mentális térképébe, sejthetjük az olyan, őszinte megjegyzések mögött, mint a Bánffyhungyadról éppen repatriált Czuczka Emmáé, aki 1921-ben Pápáról Budapestre utazva haladt át Komáromon (ahol egyszer már eltöltött egy napot vagonlakóként), és meglepve értesült róla, hogy „a dicső múltú Komárom legnagyobb

része a gazok kezén van” (218–219.). Az utóbbira pedig többször is példát kínálnak a különböző, sokszor teljes átéléssel pertaktált álhírek, amelyek gyakran felbukkannak a kötet lapjain. Olyannyira, hogy Károlyi Mihályné Andrassy Katinka még a korszak tipikus jobboldali, bűnbakképző összeesküvés-elméleteinek baloldali megfelelőjét is részletesen taglalta egy Cziráky Ilonához intézett levelében, attól kezdve, hogy a románokat az erdélyi magyar urak hívták be rendteremtésre (123.), és még Clemenceau állítólagos magyarellenos rosszindulatát is beépítve érvei közé.¹⁵

A férfiak esetében is egyértelmű, hogy a politikai érdeklődés – ami szorosan összefügg a társadalmi helyzettel és a foglalkozással – sokkal hajlamosabbá tette a szerzőket a helyi részletek elhanyagolására, arra, hogy saját napjaik történései helyett az éppen zajló eseményekre adott reakciójukat és reflexiójukat vessék papírra. Igaz, ebben is akadnak érdekes esetek, például Visy Lajosé, aki ekkor már nem aktív a közigazgatásban. Naplójában egyaránt foglalkozik mindennapi élete eseményeivel és a politikai folyamatokkal, mindkettőt nagyon határozott osztályperspektívából szemléli, ami leginkább a baranyai munkások 1919. február–márciusi sztrájkjára adott teljesen elutasító reakciójából látható. Holott éppen ez kényszerítette rá a szerb megszálló hatóságokat, hogy legalább Pécs városában visszahelyezzék a magyar városi közigazgatást.

A hely, a helyi kapcsolatok és beágyazottság kiemelkedő jelentősége a változásokhoz történő alkalmazkodásban szintén többször világossá lesz a közölt forrásokból. A letartóztatottak (például Fekete Andor) rendre kapcsolataik révén jutnak ki a fogságból. Tarczay Gizella még november elején is horvát kapcsolatait mozgósítja, hogy állást találjon. A hűségeskü letétele nélkül tanító Czucza Emmát a bánffyhungyadi főszolgabíró fedezi, amíg egy magyar „jóakarója” fel nem jelenti, így a tisztviselő kénytelen hivatalosan tudomást venni az általa jól ismert helyzetről. Ugyanakkor Czucza naplójában nyoma sincs nemzeti konfliktusnak, román állami nyomásnak (ahogy az nem

¹⁵ Jó példája ennek még Kainz György naplója. PAPP István: I. m.

jelenik meg például Priegl László levelezésében sem), vélhetően azért, mert családja beágyazottsága védett környezetet biztosított számára. A hétfalusi Mezei Márton visszaemlékezéseiben is szerepet kap, hogy miután a harmincas évek elején közalkalmazott lesz, közvetlen román felettese védi meg a felsőbb közigazgatás ellenséges beavatkozásától. Feltűnő az is, hogy az új közigazgatás magyarokkal szembeni eljárásai sokszor a helyi önkényből és az egyes tisztviselők haszonszerzéséből fakadnak, nem átfogó állami fellépés részei.

A sor még folytatható lenne, például a végzetesen leegyszerűsítő etnikai-nemzeti sztereotípiák erejével, vagy éppen a társadalmi normák és szokásokhoz való ragaszkodással és vélt vagy valós megszegésük következményeivel.¹⁶ Mindezek kiolvashatók a *Trianon arca*iban közölt, nemegyszer egészen kiváló forrásokból. Rendszerezésük, összevetésük más szövegekkel és a szakirodalommal jelentős lépés lehet egy új Trianon-kép felé. Ez mindenekelőtt azt mutatná meg, miként tapasztalták meg az egykori Magyarország lakói a maguk sokféleségében a világ-történelmet.

Egry Gábor

¹⁶ Több dokumentumban is találhatók olyan esetek, amelyeket az új államiság képviselői úgy értelmezhettek, mint a pozíciójuk révén nekik járó tisztelet megtagadását. A legkirívóbb talán az, ahogy az erdélyi magyar felekezetek vezetői elutasították, hogy részt vegyenek a román királyi pár fogadásán 1919 tavaszán.